

Ks. Jerzy PAŁUCKI

NAWRÓCENIA W IV WIEKU

Motywy oraz reperkusje społeczne

W ostatnich latach spotykamy się, także w naszej ojczyźnie, ze wzmoczoną falą powrotu do Kościoła ludzi, którzy z różnych powodów przez długi czas deklarowali się jako niewierzący. Także wśród młodzieży seminaryjnej spotykamy ludzi, których powołanie jest owocem ich własnych poszukiwań, a nie jak dawniej, pobożności wyniesionej z rodzin tradycyjnie katolickich. Taka sytuacja skłania do szukania odpowiedzi na pytanie, co jest powodem tych nawróceń, jakimi motywami kierują się te osoby oraz jakie mogą być tego dalsze konsekwencje dla Kościoła? Powstaje też pytanie, w jaki sposób Kościół powinien działać, aby nawrócenia te były autentyczne i trwałe, a nie tylko koniunkturalne.

Mądrość Kościoła każe sięgać do doświadczenia minionych wieków. W historii zdarzały się już takie masowe nawrócenia, które nie zawsze miały jednoznacznie pozytywne skutki. Po tzw. Edykcie Mediolańskim spotykamy się z masowym napływem do Kościoła nowych wiernych, nie były to już jednak nawrócenia wypróbowane prześladowaniami. Coraz częściej, zwłaszcza w 2 poł. IV w., pojawiali się kandydaci do chrztu, którzy kierowali się po prostu doraźnymi korzyściami: poganom bowiem, poza małymi wyjątkami, coraz trudniej było zrobić karierę w administracji cesarskiej. Znane są równocześnie słynne nawrócenia będące efektem poszukiwań Prawdy i odnajdywania jej w Ewangelii. Niniejszy artykuł jest próbą przedstawienia nawróceń w IV w., ich motywów i konsekwencji.

I. CHARAKTERYSTYKA NAWRÓCENI

Znane nawrócenia z IV wieku można podzielić na trzy grupy: 1. Nawrócenia, będące raczej późnym przyjęciem chrztu przez osoby pochodzące z rodzin chrześcijańskich (Bazyli Wielki, Ambroży); 2. Nawrócenia, będące efektem poszukiwania Prawdy (Augustyn, Paulin z Noli); 3. Nawrócenia koniunkturalne (Auzoniusz).

1. Do pierwszej grupy należą nawrócenia, będące owocem dojrzałych decyzji przyjęcia chrztu przez osoby pochodzące z rodzin chrześcijańskich. Ludzie ci byli przez wiele lat katechumenami, ale z różnych względów odkładali decyzję przyjęcia chrztu. Klasycznym przykładem takich nawróceń są Bazyli Wielki i Ambroży. Obaj byli potem wspaniałymi duszpasterzami i biskupami, wywarli ogromny wpływ na losy chrześcijaństwa i zostali ogłoszeni Wielkimi Doktorami Kościoła. W obu też przypadkach można mówić nie tyle o nawróceniu, ile o podjęciu ostatecznej decyzji poproszenia o chrzest, czemu dopomogły konkretne wydarzenia życiowe. Pomijamy tu problem odsuwania w starożytnym Kościele chrztu na późniejszy wiek¹, zaznaczyć tylko pragniemy, że przyczyną było więcej niż tylko strach przed publiczną pokutą, która była udzielana jednorazowo i często surowa². Należy dodać, że rozpatrując ten problem nie można lekceważyć tradycyjnego poszanowania przez Rzymian prawa dzieci do wolnego wyboru. Rodzice rzymscy oferowali swemu potomstwu różne wartości, także religijne, pozostawiając wybór im samym po osiągnięciu wieku dojrzałego. Zdaniem E. Cattaneo³, taka właśnie była sytuacja Ambrozego. Pochodził on z rodziny o wielkich tradycjach chrześcijańskich, szczytując się tym, że jedna z ich krewnych, Sother, była męczennicą⁴. Z ich domem w Trewirze związany był prawdopodobnie, w czasie swego pierwszego wygnania, Atanazy Wielki⁵, pod którego wpływem siostra Ambrozego Marcelina, przyjęła welon dziewicy⁶. Także starszy brat Ambrozego Satyr, prowadził życie ascety, mimo że i on przyjął chrzest dopiero na krótko przed śmiercią⁷. Sam Ambroży jeszcze jako konsul znany był ze swej uczciwości, sprawiedliwości oraz z tego, że wyniósł z domu odpowiednią formację religijną i był autorem komentarzy do ksiąg Królewskich. Jednak dopiero wybranie go na biskupa Mediolanu, w wieku ponad 30 lat, ostatecznie przyspieszyło decyzję przyjęcia chrztu.

Drugi w tej grupie, Bazyli, przyjął chrzest po tragicznej śmierci swego brata Naukratiosa, który zmarł nieochrzczony, i którego śmierć doprowadzała do rozpaczki ich matkę, Emmelię⁸. Wydaje się, że to przeżycie było ostatecznym

¹ Szerzej na temat chrztu w IV wieku zob. V. Monachino, *La cura pastorale a Milano nel secolo IV*, Roma 1973, spec. 45-90 (*Il processo della iniziazione cristiana*).

² Na temat praktyk pokutnych w IV wieku zob. Basilius, *Epistula* 214, PG 32, 785-790, tłum. pol. W. Krzyżaniak (Bazyli Wielki, *Listy*, Warszawa 1972, 229-233); E. Bernasconi, *Il nostro sommo Padre*, Milano 1958, 17-18.

³ *La religione a Milano nell'età di Sant' Ambrogio*, Milano 1974, 8.

⁴ Soter została ścięta w listopadzie 304 r. w czasie prześladowań Dioklecjana; por. *Exhortatio virginittatis* 12, 82, SAEMO 14/2, 263.

⁵ Por. Athanasius, *Apologia contra arianos* 87, PG 25, 405 B, PSP 21, 165.

⁶ Welon dziewicy konsekrowanej otrzymała z rąk papieża Liberiusza na Boże Narodzenie 353 lub 354 roku; por. *De virginibus* III 1, 1, SAEMO 14/1, 205.

⁷ Por. Ambrosius, *De excessu fratris* 1, 45-51, SAEMO 18, 54-58, POK 21, 124-127.

⁸ Por. J. Wittig, *Leben, Lebensweisheit und Lebenskunde des hl. Metropolitens Basilius des Gr. von Caesarea*, w: *Ehrengabe J.G. Herzog von Sachsen*, Freiburg 1920, 617-638.

motywem podjęcia decyzji o przyjęciu chrztu przez Bazylego. Zaznaczyć trzeba jednak wyraźnie, że w tym wypadku przyjęcie chrztu nie wprowadzało zasadniczych zmian w sposobie życia Kapadoccyka. Co prawda Bazyl oskarżał się i żałował, że tak długo trwał w grzechu⁹, jednak Grzegorz z Nazjanzu nieco żartobliwie podaje, że są to lzy niepotrzebne, gdyż Bazyl jeszcze przed chrztem żył w sposób godny najdoskonalszego chrześcijanina¹⁰. Zarówno więc w przypadku Ambrożego, jak i Bazylego można mówić nie tyle o nawróceniu, ile o ostatecznej decyzji przyjęcia sakramentu chrztu, o normalnej, w pewnym sensie, drodze dojrzewania do wejścia do Kościoła.

2. Drugą grupę stanowią nawrócenia osób, które wcześniej z różnych powodów stały z dala od Kościoła. Ich decyzje przyjęcia chrztu były owocem długotrwałych zmagani, poszukiwań prawdy i sensu życia, odnajdywanych często na drodze błędów i prób w chrześcijaństwie. Klasycznymi przykładami mogą tu być Augustyn i Paulin z Noli.

Historia nawrócenia Augustyna i jej reperkusje społeczne są powszechnie znane, chociaż trzeba zauważyć, że chyba zbyt łatwo i w sposób uproszczony ukazuje się Augustyna jako wielkiego grzesznika przed chrztem i wielkiego świętego po chrzcie, nawróconego dzięki modlitwom matki¹¹. Zapomina się często, że był to człowiek, który od wieku młodzieńczego szukał prawdy. Nie znajdował jej w Kościele, z którym przecież był początkowo związany. Nie znalazł jej również, na pierwszym etapie, w Piśmie św., które było dla niego, doskonałego retora, zbyt proste, żeby nie powiedzieć prostackie, ze względu na mało literacki język¹². Można nawet zapytać, na ile winę za to może nazbyt długie błędzenie Augustyna i związanie się z manichejczykami ponosi wspólnota wierzących z Kartaginy. Rodzi się także pytanie, dlaczego Augustyn nie odnalazł prawdy, której szukał, w Kościele Rzymskim, a dopiero w Mediolanie. Dlaczego właśnie w Mediolanie? Zastługę nawrócenia Augustyna przypisuje się powszechnie Ambrożemu i bez wątpienia jego wkład był w tym istotny, lecz nie należy go przeceniać i ograniczać wpływów, którym podlegał Augustyn, do tego jednego elementu. A. Trap, zwraca uwagę w swych badaniach, że na nawrócenie Augustyna miała konstruktywny wpływ mediolańska wspólnota

⁹ *Epistula* 223, 2, PG 32, 823, Krzyżaniak s. 251.

¹⁰ Por. *Oratio* 43, 22-23, PG 36, 525, tłum. pol.: Święty Grzegorz z Nazjanzu, *Mowy wybrane*, Warszawa 1967, 489-491.

¹¹ Temat życia Augustyna przed nawróceniem, zwłaszcza roli kobiety w jego życiu, wielokrotnie wraca w literaturze, por. J. Gaarder, *Vita brevis. List Emilii do Aureliusza Augustyna*, tłum. pol. I. Zimnicka, Warszawa 1997, jednak zdaniem M. Starowieyskiego (*Nie św. Augustyn Gaardera*, w: „Życie” z 27 XI 1997) książka ta jest jedynie próbą wywołania sensacji, bez bazy źródłowej; por. także, K. Power, *Sed unam tamen: Augustine and his Concubine*, „Augustinian Studies” 23(1992) 49-76.

¹² Por. *Confessiones* III 5, 9, CSEL 33, 50, tłum. pol. Z. Kubiak (Św. Augustyn, *Wyznania*, Kraków 1994), s. 60; zob. W. Eborowicz, *Proces nawrócenia św. Augustyna*, *VoxP* 8(1988) z. 14, 76.

wierzących¹³. Z Ambrożym Hippończyk rozmawiał na pewno niewiele. Sam wspomina w *Wyznaniach*¹⁴, że jego próby dotarcia do Ambrożego na osobistą rozmowę spełżyły na niczym. Prawdą jest, że Ambrożę pomógł Augustynowi ponownie odkryć wartość Pisma św., ale to wierni Kościoła Mediolańskiego, atmosfera wśród nich panująca, ich zafascynowanie Biblią i autentyczna żywa wiara, potwierdzana codziennym świadectwem, dokonały reszty. Warto podkreślić, że w koncepcji Ambrożego biskupi i całe duchowieństwo mają za zadanie kierowanie poszukiwaniami prawdy, ukazywanie środków ułatwiających dojrzenie wiary, oraz wytwarzanie środowiska autentycznie chrześcijańskiego.

Tak więc w nawróceniu Augustyna znaczną rolę odegrała wspólnota. Zraziwszy się do manichejczyków z powodu ich dwulicowości i braku żywej wiary¹⁵, odnalazł Prawdę we wspólnocie Kościoła mediolańskiego. Na uwagę zasługuje fakt, że nawet wówczas, gdy uświadomił sobie, że cel jego poszukiwań jest blisko, zamknął się w Cassiacum na przygotowanie do chrztu nie sam, lecz z grupą przyjaciół, we wspólnocie. Całe późniejsze życie poświęcił ciągłemu budowaniu wspólnoty, najpierw klasztornej, później diecezjalnej. Działalność pastoralną też ukierunkował wspólnotowo. Jego ideałem była wspólnota uczniów w Jerozolimie, którzy wszystko mieli wspólne i wspólnie trwali na modlitwie. Nawrócenie Augustyna było decyzją ostateczną zerwania z przeszłością i rozpoczęcia nowego życia w Chrystusie. Chrzest w jego wypadku był niejako kamieniem granicznym. Szukał Prawdy, aby według Niej prowadzić swe życie. Odnalazłszy ją raz na zawsze, pozostał jej wierny: „wiedzą naszą i umiejętnością jest Chrystus. I mądrością również jest Chrystus [...]. Przez Niego do Niego dochodzimy, przez wiedzę zdążymy do Mądrości”¹⁶.

Jeszcze bardziej spektakularnym przykładem nawrócenia kończącego długą drogę wewnętrznych poszukiwań, jest Paulin z Noli¹⁷. W jego przypadku można wyróżnić kilka zasadniczych motywów:

a). Doświadczenie życiowe. Już jako młody człowiek, pochodzący z bogatej rodziny arystokratycznej, osiągnął szczyty sławy: był gubernatorem Kampanii i członkiem senatu rzymskiego. Paulin zaświadcza w liście do swego przyjaciela Sulpicjusza Severa, że to trudności, które pojawiły się w jego życiu – zdawałoby się beztróskim – skierowały jego uwagę na naukę Chrystusa:

¹³ *La chiesa milanese e la conversione di Sant'Agostino*, w: *Ricerche storiche sulla chiesa ambrosiana. Nel XVI Centenario dell'episcopo di Sant'Ambrogio*, red. E. Cattaneo, Milano 1974, 5-24.

¹⁴ Por. *Confessiones* VI 3, CSEL 33, 116.

¹⁵ Por. tamże V 7, CSEL 33, 98-100.

¹⁶ *De Trinitate* XIII 19, 24, PL 42, 1034, tłum. pol. POK 25, 376.

¹⁷ Na temat nawrócenia Paulina zob.: J.T. Lienhard, *Paulinus of Nola and early western monasticism*, Köln-Bonn 1977, 33-51; Fl. Ghizzoni, *Sulpicio Severo*, Roma 1983, 55-78.

„Samo moje życie na tym świecie, pełne kłopotów i cierpienia, sprawiło, że zrodziła się we mnie nienawiść do tego wszystkiego, co niepokoi duszę (*odium rerum inquietantium*). Z każdym dniem wzrastała we mnie, z koniecznością nadziei i niepokojem rodzącym się z nachodzących mnie wątpliwości, pobożność i religijność”¹⁸.

Pierwszym zdecydowanym ciosem, który sprawił, że dotychczasowe życie Paulina zmieniło się radykalnie, była tragiczna śmierć cesarza Gracjana i jej konsekwencje dla bliskich mu ludzi, do których należał Paulin. Być może dobrowolnie opuścił Nolę świadom, że czeka go nieuchronnie złożenie z urzędu i gwałtowny koniec błyskotliwej kariery urzędniczej. Śmierć Gracjana pociągnęła za sobą szereg nieszczęść, jakie spadły na rodzinę Paulina: konfiskata dóbr rodzinnych w Galii przez uzurpatora Maksyma, śmierć brata¹⁹ oraz dysfamia, która spadła na całą rodzinę²⁰. Po szczęśliwym, wydawałoby się, ożenku z Terezją, zamożną i pobożną chrześcijanką, dotknął go następny cios, mianowicie niespodziewana śmierć ich małego synka. Cały ten splot tragicznych wydarzeń sprawił, że Paulin zniechęcił się do spraw tego świata.

b). Na kierunek poszukiwań religijnych Paulina wywarł także wpływ jego pobyt w Kampanii jako gubernatora, a mówiąc ściślej – kult św. Feliksa, męczennika, kapłana, którego relikwie znajdowały się w Cimitile. Paulin, jako gubernator, obrał na miejsce swej rezydencji nie Kapuę, która tradycyjnie była stolicą Kampanii, ale Nolę, a właściwie Cimitile²¹, niewielką miejscowość, dziś na peryferiach miasta. Był tam świadkiem nadzwyczajnej pobożności pielgrzymów, przybywających do sanktuarium męczennika. Zdaniem wielu znawców właśnie ich świadectwo wiary zwróciło uwagę Paulina na sprawy religii i jej autentycznego przeżywania. O tym, że już w czasie pierwszego pobytu w Noli Paulin stał się entuzjastą tegoż męczennika, świadczy wiele faktów. Kazał m. in. wybudować drogę z Noli do Cimitile, rozpoczął budowę domów pielgrzymia, a później, już jako chrześcijanin, wybudował cały kompleks bazylik zachowany do dziś²².

c). Można by więc mówić, że – podobnie jak w przypadku Augustyna – tak i dla Paulina właśnie środowisko, świadectwo wiary prostego ludu, było

¹⁸ *Epistula* 5, 4, ed. G. Santaniello (Paolino di Nola, *Le Lettere*, Testo latino e trad. italiana, vol. I-II, Napoli-Roma 1992), I s. 226.

¹⁹ Zdaniem J. Desmulliez (*Paulin de Nole. Études chronologiques (393-397)*, „Recherches Augustiniennes” 20(1985) 37) śmierć brata Paulina nastąpiła dopiero po 398 roku i była spowodowana przez uzurpatora Eugeniusza, a nie – jak się powszechnie przyjmuje – Maksyma.

²⁰ Na temat sytuacji politycznej w tym czasie w Galii zob. P. Fabre, *Saint Paulino de Nole et l'amitié chrétienne*, Paris 1949, 7-51; J.T. Lienhard, *Paulinus of Nola and early western Monasticism*, Köln-Bonn 1977, 24-32; S. Mazzarino, *La fine del mondo antico*, Milano 1988.

²¹ Por. D. Karol, *Die frühchristlichen Wandmalereien aus den Grabbanten in Cimitile-Nola*, Münster 1987, 61-75.

²² Por. *Carmen* XXI 380-399, CSEL 30, 170-171; szerzej na na temat działań Paulina w Cimitile zob. A. Mencucci, *S. Paolino di Nola*, Siena 1989.

decydującym czynnikiem nawrócenia. W przypadku Paulina doszedł jeszcze inny istotny element, mianowicie rola kultu relikwii męczenników²³. Był świadkiem wielu cudów i to wywarło na nim ogromne wrażenie. Tak jak w przypadku Augustyna drogą do nawrócenia była filozofia, tak w tym przypadku do poznania Boga doprowadził święty. Na pierwszorzędną rolę kultu św. Feliksa w nawróceniu Paulina zwrócił uwagę papież Jan Paweł II w liście skierowanym do biskupa Noli, Umberto Tramma, z okazji 1600 – lecia powrotu Paulina do Noli, już jako nawróconego i ochrzczonego kapłana-mnicha²⁴. Papież podkreślił, że w nauczaniu teologicznym Paulina kult świętych ma jednoznacznie kierunek chrystologiczny: prowadzi do poznawania Chrystusa (*ad Christum per Felicem*)²⁵. Zaznacza się tu jednoznacznie także wymiar eklezjologiczny, wspólnotowy, gdyż święty spełnia funkcję wstawienniczą, jest pośrednikiem dla swych braci. Papież określa tę funkcję bardzo plastycznie, mówiąc, że w koncepcji Paulina, święty męczennik prowadzi niejako za rękę wierzącego i wiedzie go do Chrystusa. W tym pojęciu kultu świętych rysuje się wyraźnie funkcja rodzicielska, którą Kościół wypełnia wobec swych członków. Paulin widzi w świętych potęgę działającego Boga. Należy też zauważyć, że w koncepcji Paulina można mówić o pewnego rodzaju optyce jedności, a raczej ściślej łączności pomiędzy Chrystusem i świętymi. Zdaniem Paulina moc potęgi Bożej jest udzielana ludziom właśnie poprzez świętych²⁶.

Pozostaje pytanie, na ile pobożność ludowa, której przypatrywał się Paulin w czasie swego pierwszego pobytu w Cimitile, wywarła wpływ na jego nawrócenie. Czy taka pobożność prostego ludu mogła oddziaływać na wyobraźnię i świadomość religijną człowieka niezwykle wykształconego i wyrafinowanego. Późniejsza działalność literacka Paulina zaświadcza, że wbrew pozorom wpływ ten był ogromny. G. Santaniello²⁷ podkreśla, że uwidacznia się to szczególnie w jego *Pieśniach*, które już jako biskup pisał każdego roku z okazji święta męczennika. Treść tych pieśni ukazuje, w jaki sposób ten wykształcony Akwitańczyk włączał się w pobożny kult ludzi prostych, w pobożność pątników. Z perspektywy lat działalności Paulina już jako biskupa widoczny jest ogromny wpływ św. Feliksa jako osobistego pośrednika Paulina w jego dążeniu do poznania Chrystusa. Stąd można powiedzieć, że właśnie spotkany kult tegoż męczennika kapłana z Cimitile wywarł niewątpliwie za-

²³ Por. A. Ruggiero, *Il culto dei santi e delle reliquie nei carmi di Paolino di Nola*, „Impegno e Dialogo” 7(1991) 177-188.

²⁴ Joannes Paulus II, *Lettera al Vescovo di Nola su S. Paolino*, „Teologia e vita” 3(1995) 9-12.

²⁵ D. Sorrento, *La lettera di Giovanni Paolo II su Paolino di Nola. Commento teologico spirituale*, „Teologia e vita” 3(1995) 13-35, spec. s. 17.

²⁶ Por. *Carmen* 20, 15-25, CSEL 30, 144.

²⁷ Por. *Il Ritiro di Paolino a Nola: cronistoria di un viaggio*, „Teologia e vita” 3(1995) 37-65, spec. 40-43 (*Perenne gratitudine a S. Felice*).

sadniczy wpływ na nawrócenie Paulina, a także na całą jego działalność pasterską²⁸.

d). W przypadku Paulina można mówić o dwóch nawróceniach lub dwóch jego etapach. Pierwsze uczyniło go chrześcijaninem, drugie i ostateczne – ascetą. Pierwszy etap to przygotowanie się i przyjęcie chrztu w Bordo²⁹, także pod wpływem żony Terezji, do czego był dobrze przygotowany, słuchał bowiem katechez Ambrożego w Mediolanie i kazań Marcina z Tours³⁰. Przyjęcie chrztu (389) było początkiem, dzięki łasce sakramentu, na drodze doskonalenia chrześcijańskiego. Po chrzcie w towarzystwie żony i przyjaciół³¹, jak Augustyn przed chrztem, udał się na miejsce odosobnione u podnóża Pirenei, gdzie przebywał w latach 392-393. Wówczas nastąpiło, jak to określa Paulin, narodzenie duchowe, o czym pisze w liście do Augustyna³², który był jego pewnego rodzaju kierownikiem duchowym.

3. Charakterystycznym przedstawicielem tzw. nawróceń koniunkturalnych jest Auzoniusz. Było ich niestety dość dużo w IV w., zwłaszcza wśród wyższych warstw społecznych. W Galii, zdaniem m. in. Santaniello, dość powszechnie przyjmowano chrzest, ale były to tylko nawrócenia zewnętrzne, które nie miały wpływu na codzienne życie ochrzczonych³³. Takim przykładem był Auzoniusz i prawdopodobnie rodzina Paulina z Noli. Auzoniusz przyjął chrzest w czasach cesarza Walentyniana I, a więc przed 375 rokiem. W jego dziełach pisanych przed i po chrzcie nie dostrzegamy zmiany ani tematyki, ani formy. Na podstawie jego pism z okresu po chrzcie trudno byłoby stwierdzić, że ich autorem był chrześcijanin, a nie poganin. Z 25 zachowanych listów Auzoniusza najciekawsze są skierowane do Paulina, w których usiłuje odwieść go od tak radykalnie podejmowanej zmiany życia³⁴. Analiza pism Auzoniusza pozwala stwierdzić, że przyjęcie przez niego chrztu niewiele zmieniło w jego dotychczas-

²⁸ Kult relikwii stał się środkiem oddziaływania duszpasterskiego wielu biskupów IV wieku. Przykładem jest m.in. Ambroży: R. Andrzejewski, *Kult relikwii według św. Ambrożego*, RTK 26(1979) z. 4, 73-78; J. Pałucki, *Un motivo delle esortazioni pastorali di Ambrogio: richiami a santi e a martiri*, „Vita e pensiero” 1998, w druku.

²⁹ Por. *Epistula* 10, 2-3, Santaniello I s. 312-316.

³⁰ Por. G. Santaniello, *La spiritualità di Paolino di Nola: il cammino ascetico e mistico del Convertito*, „Impegno e Dialogo” 10(1995) 205-238.

³¹ Na temat istoty przyjaźni i jej znaczenia w rozwoju duchowym Paulina zob. A. Swoboda, *Pojęcie przyjaźni w listach św. Paulina z Noli i Auzoniusza. Studium porównawcze*, Poznań 1995.

³² Por. *Epistula* 4, 3, Santaniello I s. 208: „Rege ergo parvulum incerta reptantem et tuis gressibus ingredi doce. Nolo enim me corporalis ortus magis quam spiritalis exortus aetate consideres, quippe aetas mihi secundum carnem ea est, qua fuit ille ab apostolis in porta speciosa verbi potestae sanatus, in natalibus autem animae illius adhuc mihi tempus infantiae est”.

³³ Na temat nawróceń w Galii zob. P. Brown, *Religione e società nell' età di Sant'Agostino*, Torino 1975, 151-171.

³⁴ Por. Auzonius, *Epistula* 23, PL 19, 932-934; por. G. Guttilla, *Ausonio e Paolino: rapporti letterari e umani*, „Impegno e Dialogo” 10(1995) 177-189.

sowym trybie życia³⁵. Teraz zamiast wychwalania Zeusa pojawia się imię Chrystusa, ale jest to tylko zmiana imion, treść pozostaje nadal ta sama, pogańska.

II. REAKCJE SPOŁECZNE WYWOŁANE NAWRÓCENIAMI

Istnieje ogromne zróżnicowanie reakcji, jakie wywołały opisane wyżej nawrócenia w społeczeństwie. Powodów zaś było wiele. W przypadku Bazylego i Ambrożego ich decyzja o przyjęciu chrztu nie wzbudziła zdziwienia w otoczeniu.

Chrzest Ambrożego wywołał w społeczeństwie cesarstwa rzymskiego entuzjazm i to zarówno wśród katolików, jak arian i pogan; wśród najniższych warstw społecznych oraz w kręgach, które dziś nazwalibyśmy decydenckimi. Jego wybór na biskupa Mediolanu natychmiast zaaprobowali biskupi Ligurii i Emilii, a cesarz wręcz go zachęcał do przyjęcia wyboru³⁶. Cieszyli się katolicy, gdyż rodzina Aureliuszy znana im była jako wierna i oddana Kościołowi katolickiemu w Rzymie; cieszyli się także heretycy i poganie, gdyż znali jego otwartość i życzliwość wobec drugiego człowieka. Z entuzjazmem przyjęli ten niespodziewany wybór ubodzy i pokrzywdzeni, gdyż już jako konsul Ligurii i Emilii Ambroży był znany ze swej sprawiedliwości i opiekuńczości wobec najuboższych. Najmniej z tego wyboru zadowolony był sam Ambroży.

Inaczej zareagowano na nawrócenie Augustyna. Był on dość powszechnie znany jako świetny retor, który odwiedzał różne ośrodki „naukowe” nie tyle w poszukiwaniu lepszego miejsca pracy, choć i to było prawdą³⁷, ile zasadniczo w celu znalezienia szkoły filozoficznej, która przybliżyłaby mu prawdę i umożliwiła włączenie jej w program życia³⁸. Jego nawrócenie i chrzest nie wywołały jednak większego zainteresowania wśród współczesnych; nie był bowiem człowiekiem o potężnych wpływach, ani niezmiernych bogactwach.

Zupełnie inaczej przyjął świat nawrócenie Paulina, człowieka niezwykle zamożnego i wpływowego, który pochodził ze znakomitej rodziny i robił zawrotną karierę w administracji państwowej, choć chwilowo, jak to już powiedziano, zachwianą ze względu na zmieniającą się nagle sytuację polityczną. Był także początkującym, ale już znanym poetą pogańskim. W związku z jego

³⁵ Por. L. Villani, *Osservazioni intorno alle epistole scambiate tra Ausonio e Paolino di Nola durante la dimora di questo in Spagna*, Vercelli 1902; C. Riggi, *Il cristianesimo di Ausonio*, „Salesianum” 30(1968) 642-695; F.G. Sirna, *Ausonio, Paolino e il problema del testo ausoniano*, „Aevum” 37(1963) 50-68.

³⁶ Por. L.S. Mazzolani, *Ambrogio Vescovo. Chiesa e Impero nel secolo IV*, Milano 1992, 24.

³⁷ Por. *Confessiones* V 12, CSEL 33, 109; por. P. de Labriolle, *Confessioni*, Paris 1961, I 137; J. Czuj, *Żywot św. Augustyna*, Warszawa 1952, .

³⁸ Por. A. Trap, *La chiesa milanese e la conversione di Sant'Agostino*, art. cyt. 5-24.

chrztem mówi się wręcz o szoku, jaki wywołało to wydarzenie. Wielką uwagę przyciągało i wywoływało zdziwienie nie tyle samo nawrócenie i chrzest Paulina, które w owym czasie były na porządku dziennym, ile radykalizm, z jakim dokonał on zmiany w swym życiu. Z jednego z najbogatszych ludzi stał się ubogim, gdyż większą część majątku rozdał, a to, co pozostało, przeznaczył do użytku Kościoła w Noli³⁹. Z człowieka, którego witano z honorami, stał się prostym prezbiterem, który wiodł żywot mnicha, razem ze swą małżonką⁴⁰. Z wykwintnego poety i znawcy sztuki antycznej stał się najwierniejszym piewą chwały Chrystusa. Największy szok wywoływał w społeczeństwie ten kontrast statusu społecznego, zmiana *corsus honorum*.

Nawrócenie Paulina przyjął z entuzjazmem Ambroży, który przewidział reakcję, jaką ono wywoła. W liście do Sabinusa napisał:

„Gdy ludzie wielcy tego świata usłyszą tę wiadomość, co powiedzą? Członek tak wspaniałej rodziny, potomek tak sławnego rodu, w tak wspaniały sposób obdarzony przez naturę talentami, wyposażony w nadzwyczajną elokwencję, co powiedzą, gdy go zobaczą opuszczającego senat, pozbawiającego swój szlachetny ród sukcesora; to są rzeczy, których [świat] nie będzie tolerował”⁴¹.

I rzeczywiście – przewidywania Ambrożego zrealizowały się dokładnie: w sposób niejako sumaryczny i reprezentatywny widoczne jest to w reakcji starego nauczyciela Paulina, wspomnianego już Auzoniusza, który był w stanie zrozumieć, że Paulin przyjął chrzest, gdyż i on tak uczynił, ale przyjmując chrześcijaństwo tylko zewnątrz, nie mógł zrozumieć radykalizmu nawrócenia, całej konsekwencji pójścia Paulina za Chrystusem.

Nawrócenie Paulina spotkało się z pewnym niezrozumieniem, a nawet obawami, także w Kościele. Nie został przyjęty przez biskupa Rzymu Syrycjusza, gdy w drodze do Noli zatrzymał się w Wiecznym Mieście⁴². Jakie były tego

³⁹ Paulin uważał wyzbycie się dóbr materialnych za pierwszy krok w rozwoju duchowym, por. *Epistula* 16, 8, Santaniello I s. 494: „Atque utinam vel nudis nobis ex istius mundi salo liceat evadere, si in tempore isto, quo in fragilitate corporea et possessionum lubrico tamquam in navigii fatiscantis infida conpage fluitamus, exuere nos ad enatandum impedimentis argentibus quasi vestibis madidis et fidem salutarem, [...] quasi tabulam per fugii meminimus invadere”; por. S. Prete, *La povertà di Paolino: estetismo letterario o sincerità di conversione*, „Impegno e Dialogo” 2(1985) 29-73; M.G. Mara, *Ricchezza e povertà nel cristianesimo primitivo*, „Impegno e Dialogo” 2(1986) 45-65.

⁴⁰ Por. *Epistula* 18, 5, Santaniello I s. 526-529; na temat czystości małżeńskiej w nauczaniu Paulina zob. R. Gelsomino, *L'epitalamio di Paolino di Nola per Giuliano e Titia*, w: *Atti del Convegno XXXI Cinquantenario della morte di S. Paolino di Nola*, Roma 1983, 213-230.

⁴¹ *Epistula* 27, 3, SAEMO 19, 252-255.

⁴² Por. *Epistula* 5, 13, Santaniello I s. 240: „Denique a nobis Romae zelotyporum incendia clericorum longinquitas urbis extinguit et omnis illic iniquitas obstruit os suum, quia per absentiam inde nostram quasi subducto fomite segnis odiorum flamma frigescit nec in vocem audet erumpere”.

powody? Otóż po śmierci papieża Damazego nastąpił w Rzymie czas niekorzystny dla ascetów i ludzi odchodzących od ogólnie przyjętych norm życia. Dowodem tego stanu rzeczy jest również fakt, że także Hieronim musiał wtedy opuścić Rzym. Do nieufności wobec Paulina prawdopodobnie przyczyniły się obawy, że sprzyja pryscylianizmowi⁴³, na co mógł wskazywać jego ascetyczny radykalizm. Paulin doznał po drodze wielu podobnych upokorzeń, ale wspierały go moralnie takie osobistości Kościoła, jak Ambroży⁴⁴, Augustyn⁴⁵ i Hieronim⁴⁶, z którymi utrzymywał korespondencję. Dodawał mu sił także wierny lud, o czym świadczy nie tylko entuzjastyczne przyjęcie w Noli, ale coraz liczniejsze tłumy pielgrzymów przybywające do miejsca jego pobytu w Cimitile z całego imperium, nawet z Afryki prokonsularnej.

Analiza pism Paulina oraz świadectw ludzi jemu współczesnych jednoznacznie ukazuje, że jego nawrócenie było szczególnie, wyjątkowo radykalne, było w pełnym tego słowa znaczeniu metanoią⁴⁷. Widoczne jest to zwłaszcza w jego utworach poetyckich, które tworzył nadal nadając swej poezji charakter już na wskroś chrześcijański. W *Pieśni* 20 tak deklaruje: „At nobis ars una fides et musica Christus”⁴⁸.

Właśnie ta zmiana w tematyce poetyckiej najbardziej oburzyła Auzoniusza, który wprost ganił za to swego dawnego ucznia. O reakcji Auzoniusza świadczy jego dość obszerna korespondencja (7 listów) z dawnym uczniem, w której ujawnia całkowite niezrozumienie zaistniałej sytuacji, grożąc wręcz zerwaniem przyjaźni. W jednym z listów wzywa Paulina do zaniechania tak radykalnej zmiany życia i przypomina, że to nikt inny, a właśnie on, Auzoniusz, sprawił, że Paulin osiągnął sukces jako poeta i urzędnik. We wspomnianym już *Liście* 23 przypomina Paulinowi, że to on, Auzoniusz, jest jego pierwszym nauczycielem, który wprowadzał go do świata Muz, którego teraz zbyt łatwo się wyrzeka⁴⁹. Paulin zdecydowanie odrzucił namowy Auzoniusza, aby nie zrywać z dotych-

⁴³ Por. E.Ch. Babut, *Paulin de Nole et Priscillien*, „Revue d'Histoire et de Litterature Religieuse” 1(1910) 97-130, 252-275.

⁴⁴ Na temat kontaktów Ambrożego i Paulina zob.: S. Costanza, *I rapporti tra Ambrogio e Paolino di Nola*, w: *Ambrosius Episcopus. Atti del Congresso internazionale di studi ambrosiani nel XVI centenario della elevazione di sant'Ambrogio alla cattedra episcopale (Milano 2-7 XII 1974)*, red. G. Lazzati, Milano 1976, t. 2, 220-232; G. Santaniello, *Il ritorno di Paolino a Nola: Cronistoria di un viaggio*, „Teologia e vita” 3(1995) 37-65, spec. 52-53 (Incontro con Ambrogio a Firenze).

⁴⁵ Por. Paolino di Nola, *Epistole ad Agostino*, testo latino con introduzione, traduzione italiana e commento di T. Pisticelli Carpino, Napoli 1989, 28-82 (Lo scambio epistolare tra Paolino e Agostino).

⁴⁶ Por. Hieronymus, *Epistula* 54 (ad Paulinum presbyterum), CSEL 54, 527-541; por. G. Santaniello, *Il ritorno*, art. cyt. 43-50 (A consiglio da Girolamo).

⁴⁷ Por. Santaniello, *La spiritualità*, art. cyt., 218-221.

⁴⁸ *Carmen* XX 32, CSEL 30, 144.

⁴⁹ Por. *Epistula* 23, PL 19, 932-934.

czasowym sposobem życia i twórczości⁵⁰. Dość powszechnie przyjmuje się, że doszło nawet do ostatecznego i całkowitego zerwania Paulina z Auzoniuszem. Trudna do utrzymania wydaje się opinia reprezentowana przez G. Guttiera⁵¹, który twierdzi, że było to zerwanie tylko zewnętrzne, gdyż w dalszej twórczości Paulina, mimo uprzednich jego deklaracji, widoczne są wpływy Auzoniusza. Osoba Paulina, jego świadectwo życia, są dla dzisiejszego czytelnika, tak jak dla jemu współczesnych, wielką prowokacją i kontestacją wobec świata, który jest letni i konformistyczny, niezdecydowany w swym wyborze.

Można więc powiedzieć, że reakcja społeczna uzależniona była od kilku czynników. Po pierwsze od statusu społecznego, zajmowanego przez osobę nawracającą się, od jej zamożności, piastowanego stanowiska itp.; po drugie od stopnia radykalizmu zmian, jakie dana osoba wprowadzała w swoje życie w chwili nawrócenia, a zwłaszcza przyjęcia chrztu.

CONVERSIONI NEL IV SECOLO

Motivi e ripercussioni sociali

(Sommario)

In questi ultimi anni ci imbattiamo, anche nella nostra patria, in una più forte ondata di ritorni alla Chiesa di persone che, per diversi motivi, per molto tempo si erano dichiarate non credenti. Anche tra i giovani seminaristi troviamo ragazzi la cui vocazione é frutto di personali ricerche e non, come un tempo, di una pietà attinta da famiglie tradizionalmente cattoliche. Tale situazione induce a domandarsi quale sia il motivo di queste conversioni, da quali motivazioni siano spinte tali persone, nonché quali possano esserne le ulteriori conseguenze per la Chiesa. Ci si domanda pure come dovrebbe agire la Chiesa affinché tali conversioni siano autentiche e durature e non solo congiunturali. La sapienza della Chiesa ci induce a rifarci alle esperienze dei secoli passati. Nella storia infatti si sono già verificate conversioni di massa di questo tipo. Soprattutto nella seconda metà del IV secolo si presentavano a chiedere il battesimo persone guidate semplicemente dalla prospettiva di immediati vantaggi, ma simultaneamente sappiamo di celebri conversioni, effetto della ricerca della Verità e del ritrovamento di essa nel Vangelo. Il presente articolo é un tentativo di presentare le conversioni del IV secolo, di analizzarne i motivi e le conseguenze.

I. Caratteristica delle conversioni. Possiamo dividere in tre gruppi le conversioni del IV secolo di cui abbiamo notizia: 1). Conversioni che sono frutto di matura

⁵⁰ Na temat stosunku Paulina do poezji klasycznej zob.: A.V. Nazzaro, *Momenti della fortuna di Orazio nella poesia cristiana latina*, w: «*Non omnis moriar*». *La lezione di Orazio a duemila anni dalla scomparsa*, red. C.D. Fonseca, Potenza 1993, 217-242.

⁵¹ Por. *Ausonio e Paolino: rapporti letterali ed umani*, art. cyt., 177-189.

decisione di ricevere il battesimo da parte di persone provenienti da famiglie cristiane (Basilio Magno, Ambrogio); 2). Conversioni che sono frutto di ricerca della Verità (Agostino, Paolino da Nola); 3). Conversioni congiunturali (Ausonio)

II. Reazioni sociali determinate dalle conversioni. Sono enormi le differenze di reazione determinate nella società dalle conversioni descritte nel 1 articolo. Nel caso di Basilio e di Ambrogio, le loro decisioni di ricevere il battesimo non destarono stupore nell'ambiente; l'evento fu accolto anzi come ovvio. La conversione di Agostino non fece eccessivo clamore; si trattava di un uomo di non grande influenza e di non immense ricchezze. In modo del tutto diverso il mondo accolse la conversione di Paolino, uomo eccezionalmente ricco, molto influente, di famiglia eminente, che aveva fatto una meravigliosa carriera nell'amministrazione statale. Attirò molto l'attenzione e produsse grande impressione non tanto la conversione in sè ed il battesimo, fatti all'ordine del giorno in quei tempi, quanto piuttosto il radicalismo col quale compì il cambiamento di vita. La conversione di Paolino fu oggetto di una certa incomprendione e perfino di timori nella stessa Chiesa. Non venne accolto dal vescovo di Roma, Siricio. Causa della sfiducia nei confronti di Paolino fu probabilmente l'ingiusto sospetto che favorisse il priscillianesimo, prodotto dal suo radicalismo ascetico. La persona di Paolino, la sua testimonianza di vita, sono per il lettore odierno, come per i contemporanei di lui, una grande provocazione ed una contestazione del mondo, che é tiepido e conformistico, indeciso nelle scelte. Si può dunque affermare che la reazione sociale dipendeva da vari fattori; prima di tutto dallo stato sociale della persona che si convertiva, dalla sua posizione economica, dalla funzione che aveva ecc...; poi dal grado di radicalismo dei cambiamenti che una data persona portava nella sua vita al momento della conversione.